

## HABERİ SIFATLARI ANLAMADA METOD

Metin YURDAGÜR

İslâm'ın zihin, akıl ve vicdanla ilgili, fonksiyonu itibarı ile zihnin terbiyesini, aklın görevini doğru ve iyi yapmasını hedeflemiş olan esas ve ilkelerine «İman esasları» diyoruz. Bilindiği gibi bu ilke ve prensipler altı esas dahilinde ele alınmaktadır. Aslında bu esaslar bir bütün olup, biri diğerinden ayrı düşünülemez. Nitekim bunlardan birini kabul etmeyen, tamamını kabul etmemiş sayılır. Kelâmcılar arasındaki bir geleneğe göre, bu iman esasları nazariyatta üçe irca edilmiştir. Bu irca sonucu meydana gelen usûl-i selâse'yi İmam Gazzalî (v. 505/1111) şu üç hükümde toplamaktadır. (1)

1. Allah'a,
2. Nübüvvet'e —ki bu esas, meleklerle ve kitaplara imanı da içine alır.—

### 3. Ahiret'e iman.

Görüldüğü gibi sayılan bu ilkeler, bir mü'min'in inanması, akıl ve vicdanına yerleştirmesi gereken inanç esaslarını belirleyen ana prensiplerdir. Şüphesiz bu prensiplerin ilki ve en önemlisi Allah'a imandır. (2) Zira İslâm; beşeriyete her türlü noksanlıklardan münezze, sonsuz kudret sahibi, zamansız, mekânsız, ezeli, ebedî, küllî ve mutlak bir varlık olan Allah'ın mevcudiyetini duyurmak, başlangıcın O'ndan, dönüşün de yine O'na olacağını hatırlatmak hedefindedir. Bu gayenin gerçekleştirilmesi için de Kur'an'da çeşitli üslûp ve ifadelerle Allah'ın ulûhiyyet ve kâinatla devamlı alâkasını gösteren sıfatları üzerinde ısrarla durulmuştur. Kur'an-ı Kerim'in Allah Teâlâ'dan bahseden ayetlerinin çoğunun O'nun sıfatlarını konu edinmiş olması, bu mühim itikad esasının hangi noktasının önemli olduğunu bize açıkça göstermektedir.

1. Gazzalî, Faysalû't-Tefrika, Mısır, 1325/1907, s. 15.
2. Bazen bu üç esas da bir başka irca işlemi ile bire indirgenmiş ve Allah'a iman (ilâhiyat, tevhid) aslı'ı-usûl olarak anılmıştır. Bkz: Teftâzânî, Şerhu'l-Akâid, 9-10; Cürcânî, et-Ta'rifât, «et-Tevhîd» maddesi.

İslâm'ın Allah'a iman esasına atfettiği önem, Kur'an'ın ilk muhataplarının yaşadığı toplum gözönünde bulundurulursa, daha iyi kavranır. Zira öyle bir toplumda, öncelikle o cemiyeti oluşturan fertlerin zihinlerinde yer etmiş bulunan şirk ayrıklarının sökülüp atılması ve bunların yerine tevhîd güllerinin fidelenmesi gerekli idi. Bu ise, herhangi bir fikri ortaya attıktan sonra, onu karşısındaki zihnine iyice yerleştirebilmek için önce muhatabın zihninin, o fikre zid bulunan fikirlerden temizlenmesinin gerekliliği prensibi ile ilgilidir. (3) Aslında Kur'an'ın ifadesine göre (4) şirkin yıkılması, sökülüp atılması, «örümcek yuvası»nın imhâsı kadar basittir. İşte İslâm'ın itikadî konularda uyguladığı isabetli metodun sonucu olarak, beşeriyetin zihninde yer etmiş bulunan örümcek ağı mesabesindeki bu şirk ayrıkları, tevhîd gülleri ile yer değiştirince, temizlenmiş sathın cilâlanması kabilinden, insanlığın ulûhiyeti daha iyi kavrayabilmesini sağlamak O'nun zihinlerde mücerred ve müphem bir mefhûm olarak sağlamak önlemek için, Allah Teâlâ'nın bir takım sıfatlarla tavsîf ve tanıtımı yapılmıştır.

Nâzil olduğu toplumun bireyleri somut tanrılara taptığından ve âlemlerin Rabbi'na ait yüce sıfatlar onlarca, adı sanı bile olmayan bu bâtıl tanrılara (5) cömertçe dağıtıldığından ki Kur'an; böyle bir topluma Allah anlayışını sunarken müşahhasan mücerrede gidiş metodu'nu uygulamıştır. İnsanlara anlayış seviyelerine göre hitab edilmesini isteyen Kur'an'ın (6), inmiş olduğu cemiyetin mensuplarına göre, onların anlayacakları bir şekilde hitab etmeğe başlamış olması ve yavaş yavaş esas hedefi olan mücerred Allah mefhumu'na yükselmesi tabii ve isabetli bir tanıtım metodudur.

Bu tanıtım metodunun gereği olarak ilk inen ayetlerde Ulûhiyyet, «Rabb» ve «İlâh» lafızları ile takdim edilmiştir. İlk ayetlerde bu kullanımlarla yapılan iş; ancak Allah'a ait olabilecek olan bu vasıfların müşriklerin elinde düştüğü derekeden, hakikî mevkilerine iadesinin gerçekleştirilmesidir. Kur'an müşriklerin elinde putla-

3. Hüseyin Atay, Kur'an'a Göre İman Esasları, Ankara, 1961, s. 43.

4. el-Ankebût, 41.

5. er-Ra'd, 33.

6. Hz. Ali : «İnsanlara anlayacakları şekilde anlatın, Allah'ın ve Rasulü'nün yalanlanmasından hoşlanırsınız mı?» demiştir. Bkz : Buhârî, Sahih, 1/41, «Allah hiç kimseye gücünün yetmeyeceği şey teklâf etmez.» (el-Bakara, 268.) ayetinin Hz. Ali'nin yukarıdaki tavsiyesi ışığında değerlendirilmesi, sorumluluğun maddî güç yanında, akli ve zihni kaabiliyyetlere de bağlı olduğu sonucuna bizi ulaştırır. Bkz : H. Atay, a.g.e., s. 114.

ra verilmiş olan bu vasıfları, gerçek Uluhiyet sahasına yeniden yaklaştırarak müşrikleri tevhd'e ulaştırmıştır. Böylelikle inanmayanların, inkârcıların kafasında «Rabb = Allah», «İlâh = Allah» ayniyeti formülleşivermiştir. (7)

Yukarıda Kur'an'ın Allah'ı tavsif ederken müşahhasan mücerrede yükseldiğini söyledik. Bu metodun uygulanmasında tenzihât esaslarının, yani selbî sıfatların öneminin gözden uzak tutulmaması gerekir. Nitekim bu ehemmiyeti dolayısıyla ki Kur'an, Allâh'a nisbet edilen sıfatların anlaşılması konusunda isbât - tenzih dengesine dikkatleri çekmiş, bu hassas dengeyi bozanların uluhiyeti gerçek manada tanıyamayacaklarına işaret etmiştir. (8) Bunun için Kur'an'da Allah için birtakım cismânî sıfatların nisbetinden hemen sonra, çoğunlukla selbî bir sıfat zikredilmiştir. Zira Alah'ın selbî sıfatlarla tavsifi, O'nun ne olmadığına ortaya konuluşu demektir. Allah'ın ne olmadığına söylenerek anlatılması ise, Uluhiyyetin mücerred olarak anlaşılmasına doğru atılmış ileri bir adımdır. O halde tekrar önemle belirtmeliyiz ki : selbî sıfatlar, Allah'ı tavsif eden cismânî ve insanî sıfatlarda herhangi bir benzetmeye, Allah'ı cisim gibi maddî bir varlık tasavvur etmeye mani olmakta, böylece Allah ile diğer varlıklar arasında herhangi bir benzerlik kurma ihtimali ortadan kaldırılmaktadır. Aslında bütün bu tavsiflerin bir tek hedefi vardır. O da, zihinleri metafizik ve mücerred bir Allah anlayışına ulaştırmaktır.

Kur'an-ı Kerim'de ve Hz. Peygamber'den rivâyet edilen sahih hadislerde, ilk bakışta zahirî manaları, sözlük anlamları ile yukarıda işarete çalıştığımız tenzih esası ile uyumsuz gibi görünen, insanların da sahip oldukları el, yüz, ayak vb. bazı organların isimlerinin Allah'a izâfe edildiğini, O'nun istivâ'sından, nuzûl'ünden, gadab ve istihya'sından bahsedildiğini görüyoruz. Genel bir başlık ile **Haberî Sıfatlar** (9) adı ile anılan bu tip tavsifler, İslâm'ın Ulû-

7. Bu konuda şu ayet-i kerime güzel bir örnektir : «Sizin için yeri durak, göğü bina eden, size şekil verip de, şeklinizi güzel yapan, sizi temiz şeylerle rızıklandıran Allah'tır. **Rabbiniz olan Allah budur.** Alemlerin Rabbi Allah ne yücedir !» Bkz : el-Mü'min, 64.
8. eŞ-Şurâ, 11. Ayetin meâli şöyledir : «O'nun (benzeri bulunmak şöyle dursun) benzerine benzer bir şey (dahi) yoktur. O, (her şeyi) işiten, (her şeyi) görendir.» Ayet hakkında İmam Maturidî'nin görüşü için bkz : Kitâbu't-Tevhd, İstanbul, 1979, 58.
9. İlk kelâmcılarınca kullanılmayan bu haberî sıfat ıstılahı, müteahhir devirlere ait bir terim olmalıdır. Elimizde mevcut kaynaklara ve tetkik edebildiğimiz eserler itibarıyla, bu terime ilk kez İbn Teymiye (v. 728/1328)

hiyyet mefhumunu zihinlere yerleştirme konusunda uyguladığı metodun bir safhası olarak kabul edilebilir. Daha ziyade müteahhir devir müellifleri ve çağdaş yazarların (10) «haberî sıfatlar» başlığı altında incelediği bu tür nitelendirmelerin bir kısmı sadece Kur'an-ı Kerim'de (11), bir kısmı hem Kur'an-ı Kerim'de, hem de sahih haberlerde (12), bir kısmı ise sadece haber-i sahihlerde (13) yer almıştır.

Bilindiği gibi, bazı ayet-i kerimelerde Allah'ın bir el (yed) inden, bazılarında iki, bazılarında da çoğul şeklinde ikiden fazla ellerinden bahsedilmektedir :

«Ey Muhammed ! Sana biat edenler, ancak Allah'a biat etmiş olurlar. Allah'ın el (yed) i onların elleri üzerindedir.» (14)

«Alah : Ey İblis ! İki elimle yarattığım (Adem) a secde etmeden seni meneden şey nedir ? buyurdu.» (15)

«Ellerimizin işleyip yaptıklarından kendileri için bunca davarlar yarattığımızı, bu sayede onlara mâlik olmuş bulduklarını da görmediler mi ?» (16)

Yine bir kısım ayetlerde Allah'ın bir göz (ayn) üne, bir kısmında da cemî şigası ile bir çok gözüne (a'yun) işaret edilmiştir :

- 
- nin eserlerinde rastlıyoruz. Türkçemizde yazılmış kelâm eserleri arasında ise bu ıstılahı benimseyip ilk kullanan, Dârü'l-funûn müderrislerinden İzmirli İsmail Hakkı (ö. 1946 m.) beydir. Her iki kullanım için bkz : İbn Teymiye, Mecmuatü'r-Resâil ve'l-mesâil, C. V. s. 62. Beyrut, Ts; İzmirli, Yeni İlm-i Kelâm, C. II/152 vd, İstanbul, 1340-43.
10. Örnek olarak bkz : Dr. İrfan Abdülhamîd, İslâm'da İtikadî Mezhepler ve Akaid Esasları, (çev. : M. Sâim Yeprem), s. 209, İstanbul, 1981. Âmidî (v. 631/1233) nin «Gâyetü'l-Merâm fi ilmi'l-keâm» adlı eserinin tahkikinde muhakkik Hasan Mahmûd Abdüllâtîf de bu terimi benimser. Bkz. a.g.e., s. 318. Kahire, 1981.
  11. Yalnız Kur'an'da vârid olan haberî sıfatlar; İstivâ, Vech, yed, Yemin, Kabza, Ayn, Sâk, Cenb, Kurub, İtyân, Mecî, Rahmet, Gadab, İstihya ve Nefstir.
  12. Bu konuda tafsilât için bkz : Beyhakî, el-Esmâ ve's-sıfât, 283, Mısır, 1358.
  13. Yalnız sahih hadislerde yer alan haberî sıfatlar ise; nuzûl, asabi ve surettir. Bu tip hadislerin yorum ve te'villeri için bkz : İbn Kuteybe, Te'vilü Muhtelefi'l-hadis; İbn Furek, Müşkili'l-hadis; Râzî, Esâsü't-takdîs.
  14. el-feth, 10
  15. Sâd, 75
  16. Yâsîn, 71

«Ey Mûsâ ! Gözümün önünde yetişesin diye seni sevimli kıldım.» (17)

«İnkâr edilmiş olan Nuh'a mükâfat olarak verdiğimiz gemi nezâretimiz (A'yunina) altında yüzüyordu.» (18)

Bir gurup ayet-i kerimede de Cenâb-ı Hakk'ın «vech» inden bahsedilmiş, Allah için bir «yüz» isbat edilmiştir. (19)

Kur'an-ı Kerim'de Alah'ın Arş üzerine İstivâ'sından (20) Me-ci'inden (20/a) bahseden bazı ayetler de mevcuttur.

Hız. Peygamber (S.A.) den bize kadar ulaşan sahih haberlerde de, Kur'an'ın yukarıda arza çalıştığımız tavsiflerine paralel olarak, Allah Tealâ'ya vech (yüz), ayn (göz), yed (el) isba (parmak), kadem, ricl (ayak) vb. izafe olunduğu görüyoruz. Ancak bu haberlerde bu tavsiflerin mecâzî veya hakikî anlamlardan hangisi için kullanıldıkları hususunda en küçük bir işaret dahi bulmak mümkün değildir. (21)

Malûm olduğu üzere, genel bir taksimle Kur'an ayetleri, muhkem ve müteşâbih kısımlarına ayrılmaktadır. Kur'an-ı Kerim'de vârid olan bu muhkem ve müteşâbih ayetler hakkında Hz. Peygamber zamanında dahi bazı tartışmaların olduğunu, konu ile ilgili hadislerin mevcudiyetinden anlıyoruz. (22)

Muhkem ayetler, kesin anlamlı ve manaları açık olan ayetlerdir. Müteşâbih olanlar ise; değişik ve çeşitli anlamlara gelebilen, anlayışa göre farklılık arzedenlerdir. (23) Öte yandan Kur'an ve hadisten ibaret olan dîni nasların anlaşılması konusunda İslâm âlimlerinin ikiye ayrıldığı da eskiden beri bilinen bir husustur : Nasslardaki müteşâbihât karşısında aczini itirâf ederek, bunların te'vili için aklın kullanılmasını doğru bulmayan, ta'zîm ve tesli-miyetle imanı esas kabul edenler ile, naklin anlaşılmasında aklın

17. Tahâ, 39

18. el-Kamer, 14.

19. el-Kasas, 88; er-Rahmân, 27; el-Bakara, 11.

20. Tâhâ, 5; el-A'râf, 54

20. a) el-Fecr, 22; el-Bakara, 210.

21. Talât Koçyiğit, Hadisçiler ve Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar, s. 125. Ankara, 1969.

22. Buharî, Sahih, V, 166.

23. Âsım efendi, Kaamus tercemesi, IV, 245, 813-814.

kullanılmasını zarurî ve daha uygun bulanlar... Geleneksel istilâhı ile birinciler «selef», ikinciler de «halef» olarak anılmaktadır. (24) Her iki metodu birbirinden ayıran fikir sınırı yukarıda da işarete çalışıldığı gibi, nassların müteşâbihâtı'dır. Selefin de, halefin de görüşlerinde haklı ve isabetli olduklarını isbat konusunda delil olarak dayandıkları ayet-i kerime aynıdır :

«Sana Kitâb'ı indiren O'dur. Onun ayetlerinin bir kısmı muhkemdir. Bunlar Kitabın temelidir. Diğer bir kısmı da müteşâbih'tir. Kalplerinde eğrilik bulunan kimseler sırf fitne aramak ve (kendi) te'villerini vermek gayesi ile, onun müteşâbih olanına tabi olurlar. Hâlbuki onun te'vilini ancak Allah bilir. İlimde yüksek pâ-yeye erenler ise : Biz ona inandık, hepsi Rabbımız katındandır, derler. Bunları ancak sâlim akıllılar düşünür.» (25)

Konu ile ilgili bazı hadislerin gözönünde bulundurulması ile mezkûr ayet üzerinde yapılacak ciddi bir tetkik, bu hususta bizi oldukça net ve duru bir kanaate ulaştıracaktır :

Görüldüğü üzere müteşâbihât'a tabi olanlar ayet-i kerimede zemmolunmuşlardır. Ancak bunlar kınanırken, onların iyi niyet sahibi olmadıkları, kalplerinde haktan bâtila sapma meyli bulunduğu vurgulanmıştır. Gözden uzak tutulmaması gereken husus burasıdır. Şu halde, maksadı hakikata ulaşmak olmayan, İslâm dini için iyi niyet beslemeyen kimseler, Kur'an'ın temelini teşkil eden, manası açık olan muhkem ayetlerde kötü maksatlarına bir vesile bulamayacaklarından, müteşâbihât'a sarılırlar. Nitekim bu süniyet sahiplerinin hedefinin : «Fitne aramak ve ayetlere kendi arzu ettikleri birtakım fâsid manalar vermek» olduğu anılan ayette açıkça gösterilmiştir. O halde bu konuda zemme muhatab olacakların, bu iki hedefe ulaşmak isteyen kötü niyet sahipleri olduğu açıktır. Nitekim bu konudaki hadisler de görüşümüzü teyid etmektedir. (26)

24. Nureddin es-Sâbüni, el-Bidâye fi usûli'd-dîn, s. (B. Topaloğlu neşri)

25. Âli İmrân, 7.

26. Bu konuda Hz. Âişe (v. 58/678)'den mervî bir hadisin meâli şöyledir : «Rasululah bana : «Ya Âişe : Kur'an'ın yalnız müteşâbih ayetlerine uyanları gördüğünde —ki onları Allah Kitabında zikretmiştir— onlardan sakın buyurdu. «Buhârî, Sahih V, 166. Bir kısım şârihler göre, hadiste geçen sakınılması gerekenler, çeşitli mezhep tartışmaları esnâsında müteşâbih ayetlerden kendi görüşlerini takviye hususunda bol bol yararlanan Cehmiye ve Mu'tezile gibi fırkaların mensuplarıdır. Bkz : Aynı, Umde, İstanbul, 1308, VIII/517; ez-Zebidî, Tecdî-i Sarîh, XI, 62-64. Ancak bu konu-

Üzerinde derin derin düşünmek, anlaşılacak ve tatbik edilmek için indirilen Kur'an'ın nuzûlü tamamlandıktan sonra, nassların metinleri ile doğrudan doğruya karşı karşıya kalan ve müteşâbih ayetlerin muhkemler ışığı altında tefsirinin lüzumuna ve bu hususta da akla rol vermenin gerekliliğine inanan «halef» yolunun temsilcilerine göre Âl-i İmrân suresinin 7. ayeti kendilerini desteklemektedir. Şöyle ki :

Mezkûr ayette : «Onların yorumunu ancak Allah bilir» kısmında vakfetmez ve mâba'dini bu kısma atfedersek : «İlimde mahâret kazananların da müteşâbihâtın te'vilini bilecekleri» manası çıkar. Zira, gerek «vası», gerekse «vakf» sureti ile iki türlü okuyuş rivayet edilmiştir. (27)

Müslümanların ilk görevinin tevhîd'i isbat etmek olduğunu biliyoruz. Tevhîd'in isbatı için de herşeyden önce Allah'ı teşbih ve tescim'den tenzih etmek icap etmektedir. Cenâb-ı Hakk'ı bütün noksanlıklardan arındırma hususunda birleşen ve bu açıdan hepsi de ehl-i tevhîd olan İslâm toplumu, bu tenzih'in nasıl olacağı sualine farklı cevap vermiştir. Bu ise, müslümanların yukarıda sunduğumuz ayeti anlama işinde birbirinden farklı yol izlemelerinden bu anlayış ve tutumların dinî addettikleri her konuda sürdürmelerinden kaynaklanmaktadır. Sözlük anlamları düşünüldüğünde, ilk bakışta Allah için, teşbih (antropomorphisme) ve tescim (corporealisme) düşündürebilen lafızlardan oluşan haberî sıfatları değerlendiren ve anlama konusunda işaret edilen farklı anlayışlardan uzak kalamamıştır. Bu tip sıfatları anlama konusunda değişik anlayış sahiplerince izlenen metodlar şöylece maddeleştirilebilir :

### 1. Tevakkuf Metodu :

Bilindiği üzere başta sahâbe olmak üzere, sahâbeden sonra gelen ve onların ilmini tevârûs eden âlimler, Kur'an'da vahiy yolu ile gelen ve Peygamber'den sahih tarikle rivâyet edilen haberlerin

da büyük müfessir Fahreddin er-Râzî'nin (v. 606/1210) şu sözü dikkat çekicidir : «Dünyada hiç bir fırka göremezsin ki, mutlaka kendi mezhebine uyan ayetlere muhkem, karşısındaki mezhebin görüşlerini teyid eden ayetlere de müteşâbih demesin.» Bkz : Mefâtihu'l-Gayb, VII, 169, Tahran, Ts.

27. el-Uşmûnî, Ahmed b. Muhammed b. Abdülkerim, Menârü'l-Hüdâ fi beyânî'l-vakfî ve'l-ibtida, Mısır, 1353/1934, s. 58 - 59; Râzî, a.g.e., VII, 176 - 177; İbn Kesîr, Tefsîr, I, 346 - 347, Beyrut, Ts.

teyid ettiği sıfatları, keyfiyetini araştırmadan, haklarında mevcut açıklamaları aynen alarak tenzihe ulaşmayı tercih etmişlerdir. (28) Bu anlayışın, aşırı denilebilecek derecede bir ihtiyatla sonrakilerce de sürdürülmüş olduğunu biliyoruz. İşte, haberi sıfatlar konusundaki tutumları, bu aşırı ihtiyattan kaynaklanan müslümanların bu konudaki anlayışlarını «tevakkuf metodu» adı ile anabiliriz. Zira onlar, bu konuda duraklamayı tercih etmiş, Cenâb-ı Hakk'ın kendisine nisbet ettiği bu tür sıfatların mâhiyetini, hakikatını insan aklının idrâk edemeyeceğini kabul etmiş ve «herhangi bir şeyin künhünü idrâkten âciz kaldığını kavramak ta bir çeşit idraktır» demişlerdir. (29)

Bu görüşü benimseyenlerce, haberi sıfatlar hakkındaki nasslardan Allah'ın murâdını anlamak insan için mümkün değildir. Kula düşen görev : «keyfiyetini suâlsiz imandır.» Onlar, bu tür haberler karşısında «niçin ?» ve «nasıl ?» dememişlerdir. Çünkü bu tip sorular onlarca bid'at'tir. (30)

Dinî konularda cedele bulaşmamak gayretinden doğan ve itikadi meselelerde nassların sınırında duraklama anlamına gelen bu metodun uygulayıcılarının haberi sıfatlar konusundaki tutumları bir tür «bilinemezlik» olarak nitelendirilebilir. Tevakkuf anlayışı, bu hüviyeti ile, sıfatlarla ilgili nassların, mana ve maksadları bilinemeyen birtakım meçhullere havale edilişi olarak gözüküyor. Sıfatlarla ilgili nassları böyle değerlendiren bir yöntem ise, kanaatimizce Kur'an'ın uluhiyeti tanıtım konusunda izlediği, yukarıda arza çalışılan metodu ile çelişmektedir.

Öte yandan haberi sıfatları yorumlamaaya karşı çıkan bu anlayış sahiplerinin, «teşbih ve tescim yoktur !» sözünü pek sık tekrarlamakla beraber bundan pek de kurtulamamış olduklarını söyleyebiliriz. Bu metodun hararetli müdafilerinin risalelerinde mevcut teşbih ve tescim hatırlatan lafızların bolluğu bu görüşümüzü teyid eder mahiyettedir. (31) Herhalde bu sebeple olacaktır ki;

28. Macdonald, Development of Muslim Theology, p. 190 - 191, Beirut, 1965.

29. İbn Haldun, el-Mukaddime, s. 830, Beyrut, 1967.

30. Onlar, bu sıfatların aşırı araştıran, sorup soruşturanlara karşı şiddet göstermişlerdir. Bkz: Beyhakî, el-Esma, 408 - 409. Müteahhirin âlimlerinden bu kanaatte olanlar da mevcuttur. Bkz: İbn Kudâme, Lum'atü'l-İ'tikad, 12 - 15 (B. Topaloğlu neşri, İst. 1981, Kelâme Giriş içinde); İbn Teymiye, el-Akîdetü'l-Vâsitiyye, 43, Beyrut, Ts.; İbnu'l-Kayyum el-Cevzi, l'â-mü'l-Muvakkîin, II, 220 vd, Beyrut, Ts.

31. Örnek olarak bkz: İbn Huzeyme, Kitâbü't-Tevhîd ve isbâtu Sıfâtî'r-Rabb, s. 110 vd, Beyrut, 1978.



meşhûr İbn Hazm (v. 456/1064) bu anlayış ve akîdeyi; «sonu teşbihe varan bir yolun başlangıcı olarak» nitelemiştir. (32) Selefin bu tip sıfatları teşbih endişesi ile zâhirleri üzerinde bırakışını yanlış anlayan bazı zümrelerin, ifrata kaçarak neticede teşbih ve tecsime düşmüş olmaları İbn Hazm'ı doğrulamaktadır. Bununla beraber, bu aşırı görüş sahiplerinin, incelemekte olduğumuz tevakuf yolu ile ilgisi olmadığı yönünde kanaatler de mevcuttur. (33)

## 2. Teşbîh ve Tecsîm Anlayışları :

Haberî sıfatları anlama hususunda bu anlayışa sahip olanlar, Uluhiyeti niteleyen bu tip sıfatları tamamen beşerî ve cismânî anlamlarında değerlendirmişlerdir. Mezhepler tarihine ait kaynaklarda çoğunlukla Müşebbihe, Mücessime ve Hâşeviyye adları altında incelenen bu zihniyet mensuplarının son derece kaba teşbîh anlayışlarına sahip oldukları nakledilir. (34)

Teşbih ve tecsime kâil olanlar, Kur'an'ın ilk bakışta teşbih izlenimi veren ayetlerinde gözden uzak tutulmaması gereken şu hususlara dikkat etmediklerinden bu yanlış anlayışa sahip olmuşlardır : (35)

a) Ayet-i Kerimelerde teşbih ihâm eden ifadelerin hemen akabinde çoğunlukla tenzîh unsuru hâkimdir. (36) Bu hususun dikkatlerden kaçışı önemli bir teşbihe düşüş nedenidir. (37)

b) Haberî diye vasıflandırdığımız, Cenâb-ı Hakk'a uzuv vb. şeyler izâfe eden bu tip sıfatlar Kur'an'da değişik muhtevâlarda ve müteferrik olarak yer almışlardır. Ayrıca bunlar, haklarında bek-

32. İbn Hazm, el-Fasl, II, 166, Beyrut, 1395. Krş : I, Goldziher, Zahiriler, Sistem ve Tarihleri, (çev : Cihad Tunç), s. 129 vd. Ankara, 1982.
33. Şehristânî el-Milel, I, 105. Beyrut, Ts; İbn Asâkir, Tebyînu kezibi'l-müfterî, Zâhidü'l-Kevserî mukaddimesi, 14, 18, Beyrut, 1979.
34. Eş'arî, Makalâtü'l-İslâmiyyîn, I, 281 vd, Mısır, 1969; Bağdâdî, el-Fark beyne'l-Fırak, 225 vd, Beyrut, Ts; İbn Hazm, el-Fasl, IV, 208-210; Şehristânî, el-Milel ve'n-Nihal, I, 103 vd; Abdüllatif Harpûtî, Tenkîhu'l-Kelâm, 187, İst, 1330.
35. Maddeleştirilecek hususların tafsili için bkz : Gazzâlî, İlcâmü'l-Avamm, 27 vd, İstanbul, 1287; İbn Kuteybe, el-İhtilâf fi'l-lafz ve'r-Redd ale'l-Cehmiye ve'l-Müşebbihe, 241 vd. (Akâidü's-Selef içinde) İskenderiye, 1971.
36. Örnek olarak bkz : er-Rahman, 26-27; el-Kasas, 88; el-Enâm, 103.
37. Beyhakî, el-Esma ve's-Sifat, 277; Amidî, Gâyetü'l-Merâm, 138, Kahire, 1971.

lenen levâzımâtı ile birlikte vârid olmamışlardır. (38) Binaenaleyh ayrı ayrı muhtevâlarda yer alan ve tek tek vârid olan bu sıfatları biraraya toplamak suretiyle teşbihe varmak, doğru değildir.

c) Bu sıfatların, ayrı ayrı muhtevalarda müteferrik olarak vârid olanları toplanamadığı gibi, toplu olarak vârid olanları da dağıtılmamalıdır. Meselâ : «O kulları üzerine Kaahirdir» (39) ayeti ile sadece «üstte oluş (fevkiyyet) anlaşılabilir. Zira bu ayette, hâkimiyet (kahr), üstte oluş (fevkiyyet) ve kullar (ibâd) olmak üzere üç ayrı unsur biraradadır.

d) Bu tip lafızlardan nasslarda vârid olmayanlar, olanlara kıyas edilmek suretiyle ortaya çıkarılmamalıdır. Meselâ «yed» vâriddir diyerek, bilek, bazu vb. el ile alâkalı bölümler; «ayn» isbât edilmiştir diyerek te, baş, burun vs. gibi diğer organların Allah'a nisbeti câiz değildir.

e) Teşbih hatırlatan bu tür lafızlardan kelime türetimi yapılmak suretiyle yeni lafızların Allah'a nisbeti yoluna da gidilemez. Zira, Ehl-i Sünnet'in Allah'ın isimleri konusunda kabul ettiği «Esmâü'l-Hüsna tevkifidir» genel prensibi (40) bu çeşit disiplinlikleri, Allah'ın isimleri hakkında ilhâd'a düşüşü (41) kesinlikle önleyici bir tedbirdir. (42)

Bu anlayış hususunda netice olarak şunları söyleyebiliriz : Kur'an'da Allah'a izafe edilmiş ilk bakışta teşbih düşündüren haberî sıfatların ardındaki Kitab ve sünnetin tamamına hâkim bulunan tenzih esasını duyamayanlar ve Kur'an'ın uluhiyeti tanıma usulünün gereği olarak kullanılmış bu lafızların yukarıda sunulan özelliklerini gözönünde bulundurmamalarının, sonuçta teşbih ve teccim hatasına düşmesi olağandır.

### 3. Nefy (ta'til) Yolu :

Bu yol, kulların nitelendiği sıfatlarla, Allah Teâlâ'nın vasıflanmasının câiz olamayacağını, bunların kabulünün sonuç olarak

38. Meselâ : «Gökler O'nun yemin (sağ el) inde dürülmüştür.» (ez-Zümer, 67) ayetinde görüldüğü gibi «yemin» (sağ el) bir beden içine yerleştirilmiş ve mahlukât için düşünülen bazu, bilek, parmaklar vs. ile birlikte anılmamıştır.
39. el-En'âm, 16, 61.
40. Bu prensip için bkz : Maturidî, Kitabu't-tevhîd, 38, 65-67; Bâkullânî, et-Temhîd, 194-95, Beyrut, 1957; Cuveynî, el-İrşâd, 143; Mısır, 1950.
41. Bu konuda şu ayet-i celileyeye bkz : el-A'râf, 180.
42. Metin Yurdagür, Allah'ın Sıfatları ve Esmâü'l-Hüsna, s. 50, İstanbul, 1984.

teşbih gerektireceğini söyleyip, sıfatların nefy (inkâr) ini uygun bulanların izlediği yoldur. Sıfatların nefyini ilk defa Ca'd b. Dirhem (v. 118/736) 'in benimsediği, O'ndan da Cehm b. Safvân (v. 128/745) 'ın aldığı kaynakların kaydettiği bir husustur. (43)

#### 4. Teşbihsiz - Ta'tilsiz, İsbât ve Te'vil Metodu :

İslâm'ın gayesi her türlü teşbihten münezzehtir, mekânsız, zamansız, ebedî küllî; ve mutlak bir varlık olan Allah fikrini insanların zihinlerine yerleştirmek, bunun gerçekleşmesi için de nasslarda çeşitli üslûp ve ifadelerin kullanılması gerekli olduğuna göre; bunların anlaşılmasında öyle bir yol uygulamalıdır ki, teşbih şaibesi taşımasın, sıfatları yok kabul etmesin, Kur'an'ın isbat ve tenzih dengesini bozmasın. Bu başlıkta inceleyeceğimiz metod, işte özetlenmeğe çalışılan bu anlayıştan doğmuştur.

Haberî sıfatların anlaşılmasında takip edilen yolların sonucusu olan bu metod, Cenâb-ı Hakk'ın «Zâhir» ve «Bâtın» isimlerinin açıklaması olarak ta kabul edilebilir. Zira Allah Teâlâ, vücûdu ve sıfatları ile daima zâhir, âşikârdır. O'nun apaçıklığı varlık âleminin yaratıcı olması ve kâinatın O'nun varlığına en açık delil bulunması, O'nu ve sıfatlarını göstermesidir. O, aynı zamanda Bâtın'dır, gizlidir. O'nun gizli oluşu, hakikat, mâhiyet ve künhünün ne olduğunun bilinmemesidir.

Kur'an, Cenâb-ı Hakk'ın tavsîfi hususunda çoğunlukla selb ve isbât unsurlarını birarada bulundurmıştır. (44) Bununla beraber insan fıtratını nazar-ı itibare alarak bu unsurlardan isbât yönüne ağırlık vermiştir. Mesele insanların anlayışları ile alakalıdır. Bu tip konular karşısında insanlarda belli başlı iki eğilimin olduğu söylenebilir :

Bir kısım insanlar lafza daha büyük önem verir ve onun zâhirinde durur. İnsanların diğer bir kısmı ise, aklî muhakemeye büyük ehemmiyet atfederek karşılaştıkları lafzı, akılları istikametinde yoruma tabi tutarlar.

Şimdi, konumuzla ilgili olarak biliyoruz ki; Allah kullarına kendisini tanıtırken haliyle insanlara ait kavram ve kelimeleri is-

43. İbnu'l-Esir, el-Kâmil fi't-Tarih, V, 263, 429, VII, 75, Beyrut, 1965; Şehristânî, el-Milel, I, 86.

44. eş-Şurâ, 11; el-İhlâs, 1-4.

tiâre etmiştir. İşte bahsettiğimiz her iki eğilimden birini taşıyan insanlardan oluşan İslâm toplumu, bu çeşit kullanım ve istiâreleri anlama hususunda farklı düşünmüştür. İslâm toplumunu meydana getiren bu fertlerin hepsinin, Cenâb-ı Hakk'ı mahlukâta benzerlikten tenzih hedefinde birleştiklerini biliyoruz. Ancak yukarıda işaret ettiğimiz farklı eğilimler, onların bu tenzih hedefine iki ayrı yoldan ulaşmalarını gerektirmiştir. Bu yollar; isbât ve te'vîl yollarıdır.

Nassın sınırında durmayı tercih edenler, onda vârid olan kelimeleri olduğu gibi alırlar, dilde taşıdığı manayı Allah'a izâfe ve isbât ederler. Diğer taraftan; «O'nun benzeri hiçbir şey yoktur» gibi (45) tenzih ifadeleri karşısında : «Allah, kendini böyle tavsif ettiğine göre, bunun bir hakikatı vardır, fakat bizim anlayışımızdaki gibi değildir. Bu, O'na ait keyfiyetini bilemeyeceğimiz bir sıfattır» derler.

Yukarıda «tevakkuf» yolu başlığı ile incelediğimiz anlayışın yumuşatılmış biçimi olan bu bakış tarzı, Ehl-i sünnet'in ilk âlimleri tarafından ittifakla uygulanan isbât - tenzih metoduna kaynaklık etmiş sayılabilir. Birisi aşırı ihtiyatlı, diğeri daha müsâmahakâr olan her iki anlayış arasında dikkatlerden kaçmaması gereken şu fark mevcuttur : Allah, yarattığı mahlûkatını en iyi bilen olduğuna göre, ona nasıl hitabedileceğini de en iyi bilendir. Binaenaleyh, «haberî sıfatların manasını bilememek» ile «bunlardan murâdın ne olduğunu Allah'a havâle ediş» birbirine karıştırılmamalıdır. «Biz haberî sıfatlardan bir şey anlamayız» demek, neticede; «Allah, —haşâ— manası anlaşılmayan bir şey indirmiştir.» demek olur. Bu ise, fonksiyonu insanları irşâd olan Yüce Kitab'a ve sahibine açık bir buhtândır. O halde bu konuda matlûb ve maktûl olan davranış biçimi, bilinenemezcilik değil, murâdı Allah'a havale (tefvîd) olmalıdır.

Tenzih'e isbât yolu ile varmayı tercih eden âlimlerimizden olan İmam Maturîdî (v. 333/944) haberî sıfatlar konusunda «murâdı Allah'a havâle ve teslim» taraftarıdır. O, plânı, ana çatısı itibarı ile İmam A'zâm (v. 150/767) in akâide dâir meşhur risâlesi el-Fıkhu'l-ekberin (46) mütekâmil bir şekli sayılabilecek olan Kitabü't-Tevhîdinde bu konuda şu prensipleri vazetmektedir :

45. eş-Şurâ, 11.

46. İmam A'zâm da haberî sıfatları anlama konusunda, keyfiyetsiz isbât'ı savunur, tevîl'i reddeder : «O'nun eli, yüzü, nefsi vardır. Nitekim Kur'anda bunları (yed, vech, nefis kelimeleri ile) zikretmiştir. Fakat Allah

«Bu mevzuda bize göre aslolan şudur ki; Allah Teâlâ «Hiçbir şey O'nun benzeri olamaz» (47) buyurmak suretiyle kendini, malukâtına benzemekten tenzih etmiştir. Nitekim biz de O'nun fiil ve sıfatlarında hiç bir benzeri bulunmadığını, benzerlerden münezeh bulunduğunu yukarıda beyan etmiştik. Bundan ötürü «Rahmân'ın Arş üzerine istivâ'sını» vahyin getirdiği ve akılda sâbit olduğu gibi kabul etmemiz gerekir. Artık biz, bu ayetin belli bir mana ile kesin te'viline hükmedemeyiz. Çünkü bu konuda zikrettiğimiz te'villerden herhangi birine ihtimâli olduğu kadar, henüz bize kadar ulaşmamış teşbih şâibesi taşımayan başka bir manaya gelmesi de muhtemeldir. Biz, bu ayette Allah'ın o tabirle murâdı ne ise, ancak ona iman ederiz. Vahiy ile sâbit olan ru'yetullah vb. diğer meselelerde de inancımız böyledir. Bu hususlarda teşbihi nefy ve fazla araştırmaya dalmadan murâd-ı ilâhî her ne ise ona iman gereklidir. (48)

İmam Maturidî'nin «bu ayetin bize kadar ulaşmamış ve teşbih şâibesi taşımayan başka bir manaya da gelmesi de muhtemeldir» ifadesinden, O'nun bu konuda tefvîd (murâdı Allah'a havale) ve teslim taraftarı olmasına rağmen, teşbihi nefyedecek ve bu şâibeyi taşımayacak yorumları kabule müsaait olduğunu anlayabiliriz. Nitekim, «kurb», «zehâb» ve «mecî» gibi haberî sıfatları açıklarken, O'nun da bu ma'kul yorumları yaptığını görüyoruz. (49)

Ehl-i Sünnet'in diğer kolu Eşariyye'nin İmamı Ebu'l-Hasen el-Eş'arî (v. 324/936) nin eserlerinde ise bu konuda birbirinden farklı kanaatler buluyoruz. O'nun bu değişik bakış tarzlarının sebebini tesbit açısından İhyâ şârihi müellif ez-Zebîdî (v. 1205/1790) nin İbn Kesîr (v. 774/1373) den naklettiği sıralamasına katılmadığımız şu ifadeler, kanaatimizce büyük önem taşımaktadır :

«Eş'arî'nin hayatında üç devre vardır : Birincisi i'tizâl halidir ki, ondan rucû ettiği muhakkaktır. İkincisi, hayat, ilim, kudret, irade, sema, basar ve kelâm'dan ibâret yedi sıfât-ı aklîye'yi isbât

Teâlâ'nın Kur'an'da beyan buyurduğu bu yüz, bu el ve bu nefsten herbiri keyfiyeti bizce aslâ bilinmeyen-sıfatlarıdır. (Yoksa sonradan gelmiş bazı kelâmcıların dedikleri gibi «O'nu eli, kudretidir, yahut nimetidir» denilmez. Zira bunda (O'nun) sıfatını iptâl etmek (hükümsüz bırakmak) tehlikesi vardır. «Bkz. : el-Fıkhu'l-ekber, 1975, (Aliyyu'l-Kari şerhi sonunda) İstanbul, 1927.

47. es-Şura, 11.

48. Maturidî, Kitabu't-Tevhîd, 74.

49. Maturidî, a.g.e. 76-77.

edip, vech, yedeyn, kadem, sâk gibi sıfât-ı haberîyye'yi te'vil ettiği devre, üçüncüsü ise bütün bu sıfatları müşâbehet ve keyfiyetten uzak olarak selef metodu üzere isbât etme devresi.» (50)

Bize göre İmam Eş'arî; mu'tezile'den ayrılışından sonra selef metodunu benimsemiştir. Nitekim o, bu dönemde kalem aldığı el-İbâne adlı eserinde; nasıllık bildirmeden haberî sıfatları isbât ve te'vil'i terketmenin zaruretini, zâhire uymanın gereğini müdafaa etmektedir :

«Allah buyurduğu gibi Arş'ı üzerine istivâ etmiştir. Bildirdiği gibi vech'i vardır. Keyfiyeti bilinmeksizin yedân'ı vardır. (51)

Eş'arî'nin bu anlayışının, muakkibi İmam Bâkılânî (v. 403/1013) de devam ettiğini görüyoruz. (52) Ancak İmam Eş'arî'nin el-İbânesinde serdettiği bu görüşlerini daha sonra terkettiğine de şahidiz. Dalgah ilmi hayatının (53) bu safhasında Eş'arî, keyfiyeti meçhulluk (bilâkeyf) anlayışına karşı çıkmış ve te'vil yolunu benimsemiştir. Bizim tasnifimize göre bu safhada Eş'arî'nin hayatının üçüncü dönemi başlar. Onun bu dönemde kaleme aldığı «İstihsanü'l-havz fi ilmi'l-keîâm» adlı risalesi, te'vili benimsediğini gösteren, cehâleti sermaye edinip dinî konularda tefekkür ve araştırmayı ağır ve zor görenlere amansız hücumlarda bulunduğunu ifâde eden ibarelerle doludur. (54)

Haberî sıfatların anlaşılmasında metod başlığı altında incelediğimiz bu konudaki çeşitli anlayışların tetkikinden sonra ulaştığımız sonuçları şöylece özetlemek mümkündür.

Kur'an ve ona mutabık olarak hadislerde bulduğumuz haberî sıfatların Alah'a isnâdı mecâz ve istiâre yolu ile olmalıdır. Zira cismânî olmadığının ifadesi, bu sıfatların mecaz ve istiâre yolu ile

50. Zebidî, Şerhu'l-İhyâ, Kâhire, 1311 (ofset), II/4.

51. Eş'arî, el-İbâne, 9, 31, Medine, Ts.

52. Bkz. : Bkz. : Bâkılânî, et-Temhîd, 258-62. Krş. : Şerâfeddin Gölcük; Bâkılânî'de İnsanın Fiilleri Anlayışı, s. 30-36. İst. 1979.

53. Eş'arî'nin bu dalgah ilmi hayatında yetişmiş olduğu Basra çevresinin gü-rültülü hayatının payı olduğu görüşü vardır. Bkz. : Emrullah Yüksel, Eş'arîler ile Mâturidiler arasındaki görüş ayrılıkları, 93, Atatürk Üniver-sitesi, İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi, Sayı : 4, Ankara, 1980.

54. Bu 11 sahifelik risâle Sayın Prof. Dr. Talât Koçyigit tarafından Haydâra-bâd (1344/1928) baskısı ele alınarak terceme edilmiştir. Bkz. : A. Ü. İlä-hiyat Fakültesi Dergisi, C. VII, S. 165-174, Ankara, 1960.

kullanılmış olduklarını kabûle bağlıdır. Öte yandan Kur'an ve hadiste bu tip sıfatların az, Allah'ın mutlak ve mücerred sıfatlarının ise sayısız derecede ve çok değişik ifadelerle tekrarlanmış olması, bunların muhatapların mücerred sıfatları anlamasına tetricî surette yardımcı olduklarını gösterir.

Kendi imkânları dahilinde olan bir çok şeyi dahi bilemeyen insanlığın uluhiyyet âlemine ait hususların hakikatını, künhünü bilememesi elbette bir kusur değildir. Ancak Allah Teâlâ'nın isim ve sıfatlarının benzerinin olmaması gerçeği; bu esmâ ve sıfât'ın anlamlarının beşer tarafından tasavvuruna engel teşkil etmez. Haberî diyen adlandırdığımız bu sıfatların vârid olduğu ayet ve hadisler lafzî ve zâhîrî olarak açıklandığı zaman teşbîh ve teccîm hatırlatmaktadır. Aynı zamanda bunların sözlük açıklamalarından birtakım beşerî sıfatlar, his ve duyular anlaşılabilir. Yani, bu sıfatların sadece zahîrî manalarını incelemek bizi iki durum ile karşı karşıya getirmektedir :

a) Bu zahîrî manadan maksad, mecazsız, hakikat manasıdır. Bu takdirde sonuç, teşbîh ve teccîm'dir.

b) Zahirden maksat, hakikat manasından başka bir anlamdır. Bu anlayışın neticesi ise, te'vil'e müracaattır.

Haberî denilen sıfatlar etrafındaki münakaşalar ve anlayış farklılıkları yukarıda arzâ çalışılan iki ihtimalden birine meyil ve onu müdafaadan kaynaklanmıştır, denilebilir. Ehl-i sünnet âlimlerinin müteahhirini Cenâb-ı Hakk'ın sıfatlarını isbât ve O'nu mahlukât'a benzerlikten tenzîh hedefine, haberî sıfatların te'vilî yolu ile ulaşmayı tercih etmişlerdir. Zirâ te'vil, akfî bir metod olarak, uluhiyyet'e yakışmayacak tasavvurları zihinden uzaklaştırmak maksadı ile kendilerinden önce gelen âlimlerce de uygulanmış, vahiy ile sâbit olmuş dinî akideler ile aklın muktezâsı arasında yaklaşımcı, bağdaştırıcı bir yöntemdir. Te'vil konusunda İmam Maturidî ve kısmen Eş'ari'de gördüğümüz muhafazakârlığın, müteahhirin tarafından sürdürülmeşi, kanaatimizce te'vilî yukarıdaki şekilde anlamalarından kaynaklanmaktadır. Bu sebeple onlar, haberî sıfatları, kendilerinden önce te'vil metodunu benimsemiş olan Mu'tezile paralelinde (55) rahatlıkla yoruma tabi tutmuşlar-

55. Mu'tezile'nin bu konudaki te'villeri için bkz : Kaadî Abdülcebbar, Şerhu Usûli'l-Hamse, 226-232, Mısır, 1965; Dr. Abdülkerim Osmân, Nazariyyetü't-teklîf, s. 257 vd, Beyrut, 1971.

dir. (56) Avâmın bu sıfatların bulunduğu ayet ve hadisleri yanlış ve kaba yorumlara tabi tutup, sonuçta teşbihe düşmelerini önleme gayesi, kanaatimizce onların bu tutumlarının önemli sebeplerinden birini teşkil eder. Bu gaye ile onlar, Arap dilinin müsaadesi çerçevesinde nasslarda mevcut bu tür sıfatların mecâzî mâhiyette te'vilini câiz görmüşler, ancak yaptıkları bu yorumların ihtimal dairesinin ötesine geçemediğini ve kesin olmadığını vurgulamayı da ihmal etmemişlerdir. (57)

Yaşadıkları saâdet sırasında, müşküllerini, düşüncelerini hatta vesveselerini, sıdkına, ismetine gönülden inandıkları Rasulullah'a arz ederek, suâllerine aldıkları cevabın gönül huzuru yerlerine ve işlerinin başına dönebilen ashâb-ı kirâm'ın akâid meseleleri karşısındaki tutumu ile, Kur'an ve sünnetin sadece metinleri ile karşı karşıya kalmış olan müteâkip nesillerin bu sorunlara bakış biçimleri elbette birbirinden farklı olmalıdır. Nitekim ashâb devrinde problem olmamış akâid konularının, bilâhare esas aynen muhafaza edilmek kaydı ile değişik izah ve anlayışlara muhatap oluşu, problemlere işaret edilen bu farklı bakışlardan kaynaklanmaktadır.

Selef devrinde nasılsız, niçinsiz, teşbih, tahrîf ve temsilsiz olarak iman edilmiş bir akâid konusu olan Allah'ın sıfatları mevzuunun, daha sonraki dönemlerde, kelâm ilminin Sıfâtullah Meselesi haline gelişi de ifadeye çalışılan gerçeğin bir başka görüntüsüdür.

---

56. Yapılan te'viller ve örnekleri için bkz: Cuveynî, el-İrşâd, 155-164; Gaz-zâlî, el-İktisâd fi'l-İ'tikâd, 41 vd, (H. Atay-A. Çubukçu neşri); Teftezânî, Şerhu'l-Makasid, II, 49-50.

57. Sâbüfî, el-Bidâye, 25; el-Beyâdî, İşârâtü'l-Merâm, 186-189, Mısır,1949.